

20. GADSIMTA SĀKUMA ARHITEKTŪRA: RĪGA STALAZĀS

Jānis Krastiņš, Dr. habil. arch.

Rīgas Tehniskās universitātes Arhitektūras un pilsētplānošanas fakultāte

Rīgas vēsturiskais centrs, kas kopš 1997. gada ir pasaules kultūras mantojuma vieta, savu mūsdienu veidolu galvenokārt ir ieguvis 20. gadsimta sākumā. Līdz 19. gadsimta vidum pilsētas plāns atgādināja daudzstaru zvaigzni: viduslaiku Vecrīgu apjoza ar ūdens grāvjiem apņemti zemes vaļņi un bastioni. Tālāk, aiz esplanādes pletās priekšpilsēta, kurās saskaņā ar krievu militārajiem noteikumiem drīkstēja celt tikai koka ēkas. Tika paredzēts, ka kara gadījumos priekšpilsētu apbūvi jāiznīcina. 1812. gadā tas arī tika izdarīts. Pēc nodedzināšanas tās tika atjaunotas, visumā saglabājot iepriekšējo plānojumu.

Pēc 1856. gada, kad tika saņemta Krievijas cara atļauja nojaukt cietokšņa vaļņus, sākās Rīgas izaugsme par lielpilsētu. Saskaņā ar pilsētas galvenā arhitekta Johana Daniela Felsko un arhitekta Oto Dīces izstrādāto centra pārveidošanas projektu bijušā cietokšņa un tā esplanādes teritorijas vietā 19. gadsimta otrajā pusē tapa bulvāru loks. Tas ir izcils tā laika pilsēt būvniecības mākslas piemineklis, kurā perimetrāli apbūvēti kvartāli mijkārtoti ar parkiem un brīvdzīvotājiem sabiedriskām ēkām. Viena no svarīgākajām telpiskās kompozīcijas asīm šajā pilsēt būvnieciskajā ansablī ir bijušo cietokšņa grāvju vietā izveidotais kanāls, gar kuru stiepjas apstādījumu josla.

Pats straujākais pilsētas attīstības periods tomēr bija 20. gadsimta sākums. 1897. gadā Rīgā bija 282 230 iedzīvotāju, bet pirms Pirmā pasaules kara – vairāk nekā pusmiljons. Mainījās arī iedzīvotāju nacionālais sastāvs. Ja 1868. gadā 42,9% no visiem pilsētas iedzīvotājiem bija vācieši, 25,1% – krievi un tikai 23,6% – latvieši, tad 1913. gadā šie skaitļi bija attiecīgi 13,3%, 19,3% un 42,2%.

Līdztekus tradicionālajam pilsētas labklājības avotam tirdzniecībai par galveno tautsaimniecības nozari kļuva rūpniecība. Rīgas fabrikās ražoja visu. Te bija attīstīta mašīnbūve, elektrotehniskā, pārtikas, tekstila un citu nozaru rūpniecība. Rīgā saražoja 5,7% no Krievijas impērijas rūpniecības produkcijas. Rīga bija piektā lielākā pilsēta (aiz Maskavas, Sanktpēterburgas, Kijevas un Varšavas) Krievijas impērijā, bet tās osta pēc preču apgrozījuma 1901. gadā izvirzījās pirmajā vietā.

Vispārējo rūpniecības, tirdzniecības un kultūras uzplaukumu pavadīja pilsētas vēsturē nepieredzēts celtniecības „bums”. Uzcēla simtiem jaunu ražošanas, dzīvojamo un sabiedrisko ēku. 1910. gadā uzcēla 121, 1911. – 158, 1912. – 186 un 1913. gadā – 212 jaunus daudzstāvu mūra namus. Intensīva to celtniecība aptvēra visas bijušās priekšpilsētas.

Lielākā daļa mūra namu tika būvētas iepriekšējo koka ēku vietā. Būtiski izmainījās pilsētvides tēls. Piemēram, kad uzcēla pieciestāku namus Brīvības un Ģertrūdes ielas stūrī – Brīvības ielā 55 (1900, arhitekts V. Neimanis) un Brīvības ielā 68 (1903, A. Šmēlings) – tie apkārtējā vidē, kā tas redzams kādā senā pastkartē, izskatījās gluži kā

debesskrāpji, kas paceļas starp apkārtējām mazstāvu koka ēciņām. Taču jau nepilnus desmit gadus vēlāk visu Brīvības ielas posmu starp Ģertrūdes un Stabu ielu, kā arī Brīvības iela pārnemumu pusi veidoja vienīgi daudzstāvu mūra nami. Gandrīz visi no tiem ir augstākās raudzes arhitektūras mākslas darbi, kas tagad ir kultūras pieminekļi.

Rīgā galvenokārt praktizēja vietējie arhitekti. Lielākā daļa no tiem profesionālo izglītību bija ieguvuši Rīgas Politehniskā institūta (RPI) Arhitektūras fakultātē, kuru atvēra 1869. gadā. Daudz Rīgā izglītību ieguvušo arhitektu strādāja arī Polijā un attālākos reģionos.

20. gadsimta sākums iezīmējās ne tikai ar ārkārtīgi rosīgu būvniecību, bet arī ar būtiskām izmaiņām arhitektūras stilistikā. Iepriekšējo, uz vēsturē pazīstamo arhitektoniskās izteiksmes līdzekļu lietojumu balstīto eklektismu nomainīja konceptuāli antihistoriskais jūgendstils.

Jūgendstila radošās metodes pamatā bija funkcionāli ērts telpu izkārtojums un atbilstošu būvmateriālu un konstruktīvo paņēmieni lietojums, no tā atvasinot celtnes apjomu un māksliniecisko tēlu. Šī stila pamatprincips bija būvmākslas darinājuma lietišķās sākotnes mākslinieciski izteiksmīgs traktējums. Tādējādi tieši ar jūgendstilu sākās jauna, mūsdienu arhitektūras stilu sistēma.

Jūgendstila īpašo izplatību Rīgā veicināja fakts, ka tieši 20. gadsimta sākumā profesionālo darbību uzsāka vesela jaunu arhitektu paaudze. Zīmīgi, ka pēc 1904. gada Rīgā vairs neuzcēla nevienu eklektisma stila ēku, tāpēc pilsētas centrā ir neparasts jūgendstila celtnu sablīvējums. Šī stila ēkas veido gandrīz trešo daļu no visas centra apbūves. Tādā koncentrācijā un arī tādā mākslinieciskā izpildījuma līmenī kā Rīgā jūgendstils nav nevienā citā pasaules pilsētā. Rīga ir īsta jūgendstila metropole, un šī stila celtnes ir galvenā kvalitāte, kas raksturo Rīgu kā pasaules kultūras mantojuma vietu: „Ir vispāratzīts, ka Rīgā ir ievērojamākā jūgendstila ēku koncentrācija Eiropā.”¹

Nebija un arī nevarēja būt tikai kādas vienas formālās receptes vai priekšraksta, kā īstenojama jūgendstila mākslinieciskā programma – kā lietišķo pārvērst skaistajā. Tāpēc jūgendstila izteiksme ir ļoti daudzveidīga. Jau no pašiem pirmsākumiem šis stils kopumā bija skaidri racionāls, tas ir, saprātīgs, pat lietišķi atturīgs. Tāda, it īpaši salīdzinot ar vienu otru jūgendstila ekstravaganci, ir arī pati pirmā jūgendstila celtnes Rīgā – īres nams ar veikaliem Audēju ielā 7 (1899, A. Ašenkampfs un M. Šervinskis).

Jūgendstila uzplaukuma sākuma posmā jauno stilu dažkārt tomēr uztvēra vienīgi kā ēku dekoratīvā ietērpā nomainītu, retrospektīvo eklektisma formu vietā liekot jaunus, citās vizuālajās mākslās tolaik jau izkoptos ornamentālos rotājumus, bet fasāžu apdarē saglabājot eklektismam raksturīgo piesātinātību un vienmērīgi ritmizēto kompozīciju. Vairākas šāda **eklektiski dekoratīva jūgendstila** celtnes būvētas pēc arhitektu Heinriha Šēla un Fridriha Šefela projektiem, piemēram, Smilšu ielā 8 (1902), tomēr Rīgā nekas nav salīdzināms ar būvinženiera Mihaila Eizenšteina celtnēm Alberta ielā (1903–1906). To fasādes burtiski mutuļo pārspīlēti bagātos dažādu neparastu dekoratīvo veidojumu

¹ ICOMOS News. – 1997. – Vol. 7, № 3 (Last Edition of 1997). – p. 25.

ņudzekļos. Tā ir īsta jūgendstila ornamentālo formu uguņošana, kurā ēku fasādes kļuvušas līdzīgas krāšņām dekorācijām. Alberta iela ir viena no tūristu apmeklētākajām vietām, taču tā nemaz nav raksturīga Rīgai un Rīgas jūgendstila arhitektūrai kopumā. Kaut ko līdzīgu Alberta ielas operetiskajai arhitektūrai Rīgā var atrast tikai vēl dažās vietās, piemēram, Matīsa ielā 40/42 un 44, kur 1907. gadā pēc arhitekta Jāņa Alkšņa projektiem uzceltas divas visai ekstravagantas ēkas.

Rīgas 20. gadsimta sākuma arhitektūrā viena no izplatītākajām un arī raksturīgākajām ievirzēm bija tā dēvētais **stateniskais jūgendstils**. Šīs stilistikas celtnu māksliniecisko veidolu nosaka uzsvērti vertikāli fasāžu kompozīcijas elementi. Vācijā šādā stilistikā uzcelta vesela virkne daudzstāvu tirdzniecības namu, tāpēc tur to dažkārt dēvēja par „Universālveikalu stilu” (*Waarenhausstil*).

Stateniskā jūgendstila celtnes veido vairāk nekā trešdaļu no visa daudzveidīgā Rīgas jūgendstila mantojuma. Viens no agrākajiem stateniskā jūgendstila formu valodas piemēriem daudzstāvu īres namu arhitektūrā ir ēka Lāčplēša ielā 18 (1906, J. Alksnis). Piesātinātā un greznā mākslinieciskā apdare precīzi pakļauta spēcīgi artikulētajai arhitektūrai. Stateniskā jūgendstila manierē strādāja daudzi Rīgas jūgendstila meistari, taču ļoti ražīgā arhitekta Jāņa Alkšņa darbu klāstā šī stilistika ir tikpat kā viņa daiļrades simbols.

Viens no izcilākajiem Rīgas stateniskā jūgendstila pieminekļiem ir nams Tērbatas ielā 14, kas celts 1909. gadā kā Rīgas tirgotāju savstarpējās kredītbiedrības banka (309. attēls). Ēkas projekts, kura autori bija arhitekti K. Pēkšēns un A. Mēdlings, bija ieguvis augstāko novērtējumu projektu konkursā. Fasāžu arhitektoniskā apdare izpildīta augstvērtīgos materiālos – tās apšūtas ar pelēku un melnu granītu, kas ievests no Somijas un Zviedrijas. Daļa ornamentālo ciļņu sākotnēji bijuši zeltīti. Iekštelpās cēlkoka sienu apdares paneļi daļēji iznīcināti sešdesmitajos gados. Kāpņutelpas logus rotā tipiskā jūgendstila grafiskajā manierē veidotas vitrāžas. To autors ir gleznotājs un stikla mākslinieks Kārlis Brencēns. Vitrāžas simbolizē izglītību, transportu, tirdzniecību, jūrniecību u.c. tēmas, bet vitrāžā starp pirmo un otro stāvu ir latviešu atmodas kustības ievadītāja, tautsaimnieka un publicista Krišjāņa Valdemāra portrets ar aicinājumu „Latvjī, braucat jūriņā, zeltu krājat pūriņā”.

Rīgas centrā vietām ir veselas stateniskā jūgendstila celtnu grupas, kuras pilnīgi nosaka apkārtējās pilsētvides tēlu. Tādas vietas ir, piemēram, Kaļķu ielā 22 (1912-1913, P. Mandelštams) un 24 (1913-1917, H. Tīmers un M. Deibners), Antonijas ielā 18 (1910, E. Pole), 20 (1911, N. Nords), 22 (1913, E. Pole), 24 un 26 (1913, J. Alksnis), Brīvības ielā starp Ģertrūdes un Stabu ielām, Ģertrūdes ielā 30 (1909, J. Alksnis), 32 (1910, E. Laube) un 34 (1911, J. Alksnis) u.c.

Starp jūgendstila formālās izteiksmes dažādajiem novirzieniem viens no savdabīgākajiem ir **nacionālais romantisms**. Tas bija vienas vai otras tautas mēģinājums savu nacionālo tāpatību iemūžināt arhitektūrā. Nacionālais romantisms visspēcīgāk uzplauka lielo impēriju nacionālajās nomalēs, kuras ekonomiskās un kultūras attīstības ziņā nereti pārspēja savas metropoles. Tādas, piemēram, bija Somija un Latvija Krievijā, Slovākija, Čehija un Slovēnija Austroungārijā un Katalonija Spānijā.

Ziemeļeiropas zemēs nacionālā romantisma celtnes atšķiras ar zināmu formu smagnējību, monumentālu cēlumu un stāviem jumtiem. Īpaša vērtība velīta īstu, dabisku būvmateriālu lietojumam ēku ārējā apdarē. Ornamentālie rotājumi, ja tādi vispār ir, izmantoti visai atturīgi.

Rīgā **nacionālais romantisms** spoži uzliesmoja samērā īsu laika sprīdi – tikai no 1905. līdz 1911. gadam, taču tā bija viena no visspilgtākajām parādībām ne tikai jūgendstila, bet, iespējams, pat visa 20. gadsimta arhitektūrā. Latviešu arhitekti tolaik mēģināja radīt savu nacionālo būvmākslu, izmantojot tautas koka celtniecības formveides paņēmienus, kā arī tradicionālās lietišķās mākslas darinājumu izteiksmē sakņotus motīvus.

Noteikts impulss nacionālā romantisma attīstībai Rīgā bija straujais latviešu kultūras uzplaukums un latviskās pašapziņas pieaugums. Rīga kļuva aizvien latviskāka. Ap 1910. gadu starp Rīgas namīpašniekiem 31,5% bija vāciešu, 10,4% – krievu, bet 44,7% – latviešu. Starp 20. gadsimta sākumā uzcelto daudzstāvu jūgendstila ēku īpašniekiem viņu īpatsvars bija vēl lielāks – vairāk nekā 60%! Tolaik latviešu valodā izdeva ap 300 dažādu laikrakstu un 160 žurnālu. Ļoti ražīgi bija latviešu arhitekti. Pēc Konstantīna Pēkšēna projektiem Rīga uzcelts ap 250 daudzstāvu mūra namu, Jāņa Alkšņa – ap 130, Oskara Bāra – ap 90, Eižena Laubes – 83, Aleksandra Vanaga – 71, Ernesta Poles – ap 40, Augusta Malvesa – 20, Mārtiņa Nukšas – tikpat, bet Jāņa Gaiļa – 15.

Pirmās nacionālā romantisma celtnes Rīgā – Lāčplēša ielā 4 (K. Pēkšēns), Aleksandra Čaka ielā 26 un Tērbatas ielā 15/17 (abas K. Pēkšēns un E. Laube) – parādījās 1905. gadā. Īres nama Aleksandra Čaka ielā 26 fasādi grezno uzraksts „Mans nams – mana pils” (pazīstamā angļu sakāmvārda „My Home is My Castle” tulkojums latviešu valodā) un daži atturīgi etnogrāfisku motīvu rotājumi. Acīmredzot šo celtni parādīšanās gads nav nejauša sakritība: 1905. gada notikumiem sekojošās reakcijas apstākļos daudzas lietas, ko nevarēja paust atklāti, līdz sabiedrības apziņai bija jānovada ar citiem paņēmieniem. Arhitektūras mākslinieciskā izteiksme bija viens no tiem.

Skola Tērbatas ielā 15/17 ir viens no Rīgas 20. gadsimta sākuma arhitektūras simboliem. Ēkai ir izteiksmīgs siluets un dažādu dabisko būvmateriālu variējumos veidota arhitektoniskā apdare. Ekspresīvās konsoles fasādes augšdaļā fiksē skolas zāles pārseguma kopņu galus. Tādējādi tīri konstruktīvi elementi ieguvuši mākslinieciska izteiksmes līdzekļa nozīmi. Nacionālā romantisma formu valodai ļoti raksturīgas ir logailas ar noslīpinātajām augšdaļām.

Ievērojams nacionālā romantisma meistardarbs ir īres nams Alberta ielā 11 (1908, E. Laube). Ēkas fasādes kompozīcijas shēmu E. Laube atkārtojis arī īres namā Aleksandra Čaka ielā 83/85 (1909). Viņa projektētais īres nams ar veikaliem Brīvības ielā 47 (1908) ir, liekas, vispazīstamākā šīs stilistikas celtnes. Brīvības ielā 37 un 62 ir vēl divas E. Laubes projektētas nacionālā romantisma ēkas (abas celtas 1909. gadā). Pēdējā ēkā divus pirmā stāva pilastrus vainago ķieģeļu virsmā iecirsti ciļņi, kas uzspēlēti naiviskā manierē simbolizē arhitektūru un tēlniecību.

Īres nams ar veikaliem Brīvības ielā 58 (1906) ir pirmais patstāvīgais nacionālā romantisma meistara Aleksandra Vanaga darbs. Ieejas portālu rotā etnogrāfisku rakstu motīvi. Līdzīgā izteiksmē veidoti ieejas portāli ir arī vairākām citām A. Vanaga projektētajām ēkām, piemēram, Krišjāņa Barona ielā 30 (1907).

Lielākais un viens no iespaidīgākajiem nacionālā romantisma apbūves ansambļiem Rīgā ir Īres nami Krišjāņa Valdemāra ielā 67, 69, 71 un 73. Ēka Krišjāņa Valdemāra ielā 67 celta 1909. gadā pēc E. Laubes projekta, bet pārējās – 1909.–1910. gadā pēc A. Vanaga projektiem. Granītā izcirstajam balstam ieejas portālā Krišjāņa Valdemāra ielā 69 ir tautas koka celtniecībā izplatītu stabu forma. No A. Vanaga solīdi smagnējās izteiksmes atšķirīgā manierē, aktīvi lietojot dažādu neparastu formu, faktūru un krāsu salikumu pretnostatījumus, strādāja arhitekts Augusts Malvess. Pazīstamākās pēc viņa projektiem celtās šīs stilistikas ēkas ir Krišjāņa Valdemāra ielā 18 (1910) un Stabu ielā 99 (1909).

Atsevišķas nacionālā romantisma celtnes asociējas ar idealizētu senlatviešu pils tēlu. Tāds, piemēram, ir tā sauktais „Romanova bazārs” – Īres namu grupa Lāčplēša ielā 70, 70a un 70b, Avotu ielā 20 un 22 un Ernesta Birznieka-Upīša ielā 29 (1909, E. Laube) un Īres nami Ģertrūdes ielā 23 (1909, E. Laube) un Aleksandra Čaka ielā 67/69 (1912, E. Pole).

Vairākus darbus latviešu nacionālā romantisma garā radījuši arī vietējie vācbaltu arhitekti. Tādi, piemēram, ir Īres nami Ģertrūdes ielā 38 (1907, A. Šmēlings) un 63 (1910, A. Šmēlings), Nometņu ielā 47 (1909, N. Bokslafs) un Krusta baznīca Ropažu ielā 120 (1909, V. Bokslafs un E. Frīzendorfs). Atsevišķas nacionālā romantisma formālās valodas iezīmes jaušamas arī Āgenskalna ūdenstorņa (1910, N. Bokslafs) arhitektūrā. Arī daudzas 20. gadsimta sākumā celtās neliela mēroga sabiedriskās ēkas un vienģimenes vai dvīņu mājas, kuru autori lielākoties bija vācbaltieši un kuru arhitektūra diezgan tieši atspoguļo vācu „dzimtenes stila” (*Heimatstil*) izteiksmi, formāli stilistikā vērtējumā nav tālu no jūgendstila nacionālā romantisma versijas.

Savrupa vieta Rīgas jūgendstila formālajā daudzveidībā ir virknei sabiedrisko ēku, kuras 20. gadsimta sākumā uzcēla pēc pilsētas tā laika galvenā arhitekta Reinholda Šmēlinga projektiem. Tās izceļas ar fasāžu apdari, kurā mijkārtotas sarkano apdares ķieģeļu virsmas ar gaiša apmetuma laukumiem. Šī savdabīgi romantiskā stilistika nebija tālu no neogotikas, taču kopumā tā bija pilnīgi laikmetīga arhitektūra bez tiešiem vēsturiskiem prototipiem. Šajā manierē pēc R. Šmēlinga projektiem uzcelts vismaz kāds ducis skolu, ugunsdzēsēju depo, slimnīca Pilsoņu ielā 13 (1908–1912), Āgenskalna tirgus (1911) un citas celtnes.

20. gadsimta sākums bija laiks, kad mode arhitektūrā mainījās tik strauji kā nekad agrāk, un arī jūgendstilam drīz vien radās opozīcija lielā mērā retrospektīvā **neoklasicisma** veidā. Paradoksāli, bet fakts, ka agrākais neoklasicisma darbs Rīgā bija Rīgas Latviešu biedrības nams Merķeļa ielā 13 (1908, E. Laube un E. Pole). Ēkai ir klasisks pulēta granīta jonisku kolonnu ieejas portīks un augsts trīsstūra zelminis. Fasādes centrālo daļu rotā krāsaini panno, kuros atveidoti alegoriski tēli no senu teiksmu pasaules. To pēc savām skicēm izveidojis ievērojamais jūgendstila laika gleznotājs Janis Rozentāls.

Neoklasicisms Rīgā lielākoties sastopams pēc jūgendstila pamatprincipiem veidotu ēku fasāžu apdarē iepītu atsevišķu modē nākušu klasiskās formu paletes elementu veidā. Raksturīgs piemērs ir bijusī Rīgas 5. savstarpējās kredītbiedrības banka Smilšu ielā 1 (1912, J. Alksnis). Līdzīga arhitektūra ir arī bijušajai Rīgas Pārdaugavas savstarpējās kredītbiedrības bankai Kaļķu ielā 15 (1913, J. Alksnis). Tā bija viena no pirmajām celtnēm Rīgā ar monolīta dzelzsbetona karkasa konstrukciju.

Unikāls jūgendstila arhitektūras piemineklis ir īres nams ar veikaliem Miera ielā 5. To cēlusi Rīgas namu būves sabiedrība 1912. gadā pēc arhitektu A. Šmēlinga, E. Hartmaņa un V. Unferhau projekta. Ēkas stilistika tālu apsteigusi savu laiku: ar uzsvērti horizontālo, galos noapaļoto balkonu kārtojumu un lentveida logu motīvu tā tikpat kā neatšķiras no raksturīgajiem 20. gadsimta divdesmito un trīsdesmito gadu mijas funkcionālisma jeb modernās kustības piemēriem.

Rīgas centra apbūvē visa šī mākslinieciskā daudzveidība savijusies nedalāmā vienībā un ir nozīmīgs pienesums pasaules kultūras vērtību uzkrājumā. Acīmredzot vēl daudz darāmā, lai Rīga iegūtu atbilstoši pienācīgu atspoguļojumu un novērtējumu, globālā mērogā mainot būvmākslas vēsturē pagaidām valdošos stereotipus. Arhitektiem un mākslas vēsturniekiem tas ir plašs darbalauks. Tūrisma industrijas pārstāvjiem tas ir uzdevums, kura atrisinājums tieši sakrīt ar viņu komerciālajām interesēm. Politikiem tas ir pienākums.